

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 1 (28)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 16 may 2025-ci il tarixli (protokol № 5)
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

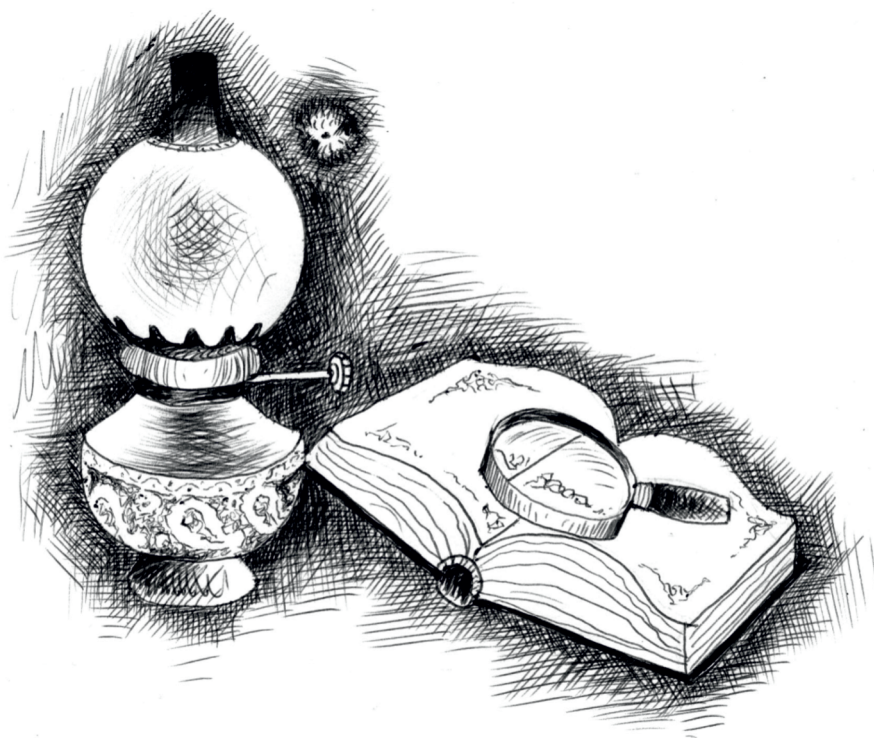
Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slayyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuzə Melvil, doktor, Kembridj Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 1 (28)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2025, 116 s.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestri" nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№1.2025(28)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

The concept of the veil in classical art and poetry and the veils of Nasimi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.007

ABDULLAYEVA Şəhla.

Klassik fars-yəhudi ədəbiyyatının banisi Mövlana Şahin Şirazinin həyat və yaradıcılığına qısa baxış

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.010

DƏMİROVA Cəmilə.

Ərəb–Siciliya ədəbiyyatında Məhəmməd ət-Tubi izi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.015

ƏMİRASLANOVA Aynurə.

Milli mətbəx nümunəmiz paxlava Nizami yaradıcılığında

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.021

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

BAGİROVA Könül.

Şəxsi arxivlərdəki nəsr əsərlərində leksik təhriflər (Cəfər Cabbarlının hekayələri əsasında)

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.025

BAGİRZADƏ Nəcibə.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbiyyatla bağlı araşdırmalarında Azərbaycan davası

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.028

QƏDİROVA Afət.

Satirik jurnallar milli mədəniyyətimizin refleksiya faktı kimi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.032

MƏMMƏDOVA Aynurə.

Müznibin qeyri-mətbu şeirləri arxiv materiallarında

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.036

MİKAYİLOV Ülvi.

İsa Muğannanın bədii nəsrində tale kodlarının təcəssümü

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.042

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ABİDQIZI Göyərçin.

Azərbaycan musiqi salnaməsində üç korifey sənətkarın mədəni irsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.054

ALMAZOVA Pakizə.

Muzey işində Qərb təcrübəsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.059

UOT 821.222.1

Şəhla ABDULLAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
abdullayevashakla@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-3467-0881

KLASSİK FARS-YƏHUDİ ƏDƏBİYYATININ BANİSİ MÖVLANA ŞAHİN ŞİRAZİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA QISA BAXIŞ

Açar sözlər: fars-yəhudi ədəbiyyatı, farsihud, Şahin Şirazi, “Musanamə”, “Bereşitnamə”, “Ərdəşirnamə”, “Əzranamə”, “Yusif və Züleyxa”

Keywords: Judeo-Persian literature, farsihud, Shahin Shirazi, “Musa-namah”, “Bereshit-namah”, “Ardashir-namah”, “Ezra-namah”, “Yusif and Zuleikha”

Ключевые слова: еврейско-персидская литература, фарсихуд, Шахин Ширази, «Мусанаме», «Берейшитнаме», «Ардаширнаме», «Эзранаме», «Йусуф и Зудейха»

Giriş. Farsdilli ədəbiyyat yalnız Şərq xalqlarının deyil, ümumiyyətlə, dünyanın ən qədim və zəngin ədəbiyyatlarından sayılır. Əsasən Azərbaycan, İran və Orta Asiya xalqlarının yaratdığı bu ədəbiyyat böyük bir inkişaf yolu keçmişdir.

Məlum olduğu kimi, bu bölgədə yaşayan xalqlar İslam dinini qəbul etdikdən sonra burada ərəb dili rəsmi dil kimi tanınmışdı. Bu dil yerli ləhcə və şivələri ləğv edə bilməsə də, savadlı təbəqə arasında ərəbcə yazıb-yaratmaq bir ənənəyə çevrilmişdi. Lakin VIII əsrin I yarısından başlayaraq xilafətin tabeliyində olan dövlətlərdə ərəb hakimiyyətinə qarşı üsyanlar başlandı və onlar uzun sürən mübarizədən sonra müəyyən müstəqillik əldə edə bildilər. İranda və Orta Asiyada xilafətin rəsmi hökumətləri saxlansa da, faktiki olaraq, müstəqil dövlətlər yarandı. Bu dövlətlər arasında ən qüdrətli IX əsrin sonunda Orta Asiyada yaranmış və mərkəzi Buxara və Səmərqənd olan Samanilər (874-1004) dövləti idi. Samanilər Orta Asiya və bütün ətraf vilayətləri özünə tabe edə bildi, nəticədə ərəb dilinin mövqeyi tədricən zəiflədi və onun yerini Samanilərin rəsmi dili olan “farsiyi-dəri” tutdu. Həmin sülalənin hakimiyyəti dövründə İranda yaşayan xalqların milli şüurunda ərəblərin mədəni və ideoloji hakimiyyətindən azad olmaq və öz qədim mədəniyyətlərini dirçəltmək meyilləri güclənməyə başladı. Samanilər dövründə Firdovsi (vəf. 1025), Ünsüri (vəf. 1039), Mənuçehri (vəf. 1040), Fərruxi Sistani (vəf. 1037), Dəqiqi (vəf. 977), Müizz (vəf. 1040) kimi söz ustalarının inkişaf etdirdikləri Xorasan–Türküstan şeir üslubunun əsası, fars dilinin isə tərəqqi yolunun başlanğıcı qoyuldu.

Həmin dövrdən etibarən fars dilində şeir yazma bir çox Şərq saraylarında ənənə halını aldı. Bundan başqa, İran ərazisində yaşayan digər xalqlar da, o cümlədən, yəhudilər də X əsrdən etibarən ıvrit hərfləri ilə fars dilində yazıb-yaratmağa başladılar. “Farsi-yəhudi”, yaxud “farsihud” adlandırılan bu yazıda yazılmış əsərlər fars-yəhudi ədəbiyyatını təşkil edir.

Fars-yəhudi ədəbiyyatı, yaxud farsihud. Fars-yəhudi ədəbiyyatı İran ədəbiyyatının az öyrənilmiş, tədqiqatlardan kənar qalmış qollarından biridir. Farsihud

ədəbiyyatı əsas məzmunu müxtəlif yəhudi və islami mənbələrdən alınmış məlumatları özündə cəm etmiş yəhudi dini ədəbiyyatıdır. Farsihudda yazılmış əsərlər dini, elmi, irfani, ədəbi, tərcümə, xatirələr və s. mövzularda qələmə alınmışdır. Bu əsərlər fars dilinin hakim olduğu ərazilərdə yaşayan yəhudilər, xüsusən də fars dilində danışa bilən, lakin yazı-oxu bilməyən yəhudilər üçün nəzərdə tutulurdu. Müstəqil əsərlər və tərcümələrlə yanaşı, dünyanın müxtəlif kitabxanalarında məşhur farsdilli şairlərin əsərlərinin də üzünün farsihudda köçürülmüş çoxsaylı əlyazma nüsxələri mövcuddur ki, bu nüsxələrə Əbülqasım Firdovsinin “Rüstəm və Söhrab”, Ömər Xəyyamın (1048-1131) rübailəri, Fəridəddin Əttarın (vəf. 1229) “Məntiqüt-teyr”i, Mövlananın (1207-1273) “Fihi ma fihi”, Sədi Şirazinin (1210-1292) “Gülüstən”i və “Bustan”ı, Salman Savəcinin (1300-1377) “Cəmşid və Xurşid” əsəri, Hafiz Şirazinin (vəf. 1390) Divanı, Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) “Leyli və Məcnun”u, Saib Təbrizinin (1592-1676) Divanı və bir çox digər əsərləri aid etmək olar [bax: 27, s.429].

Farsihudda yazılmış əsərləri iki qrupa bölürlər: qədim farsihuda (X-XIII əsrlər) və yeni, yaxud klassik farsihuda (XIII əsrdən sonrakı dövrlər) aid əsərlər [28, s.79].

Qədim farsihuda dua və midraşların, həmçinin, “Əhdi-Ətiq”dəki rəvayətlərin fars dilinə tərcüməsi aiddir və ilk belə yazıya X əsrdə rast gəlinir. Klassik farsihudun əsas hissəsini isə poeziya təşkil edir. XIII əsrdən etibarən əsas təkamül dövrünə qədəm qoymuş, böyük hissəsi nəzmlə qələmə alınmış fars-yəhudi ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələri olan Mövlana Şahin Şirazi, İmrani (1454-1534), Xacə Buxarayı (vəf. 1606), XVII-XVIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış “Əmina” təxəllüslü Binyamin ibn Mişail, “Raqib” təxəllüslü Elişə ibn Şmuel, Aaron ibn Məşiah, Yəhuda ibn Elazar, Babayi ibn Lütif (vəf. 1662-dən sonra) və nəvəsi Babayi ibn Fərhad, Məşiah ibn Rafael, Şəhab Yəzdi, Simantov Melamed (vəf. 1823) və digər iranlı yəhudi şairlər öz tarixi, dini-məzhəbi, irfani və lirik əsərləri ilə farsdilli ədəbiyyatın zənginləşməsinə xidmət etmişlər.

Farsihudda yazan yəhudi şairləri özlərini İran əsilli hesab etsələr də, onlar əslində fars-yəhudi ədəbiyyatının deyil, islam-yəhudi ədəbiyyatının nümayəndələri olmuşlar. Harvard Universitetinin professoru Cəlal Mətini (doğ. 1928) çox doğru qeyd edir ki, fars dilində yazan yəhudi şairlərin əsərlərini mütaliə edərkən bu əsərin yəhudi tərəfindən yazıldığını bilməsək və onlar ivrit hərfləri ilə deyil, ərəb hərfləri ilə yazılmış olsa, bu əsərlərin qeyri-müsəlman tərəfindən yazıldığını heç düşünmərik [27, s.429]. C.Mətini sözünün isbatı kimi bu şairlərin əsərlərində şəxs adlarının yəhudi dilində tələffüz olunduğu kimi deyil, müsəlmanların tələffüz etdiyi kimi verildiyini misal göstərir: Moşe – Musa, Josef – Yusif, Putifar – Əzizi-Misir və s. Qeyd edək ki, həmin məsələni məşhur islamşünas alim Vera Baş Morin də vurğulayır [6, ch.2, p.29].

Fars-yəhudi ədəbiyyatının tədqiqi tarixi. Farsihudda yazılmış əsərlərin böyük əksəriyyəti hələ də əlyazma nüsxələri şəklində dünya kitabxanalarında qorunmaqdadır və lazımi səviyyədə tədqiq olunmamışdır. İranlı alim Mənsur Mötəmedinin çox doğru qeyd etdiyi kimi, farsihud ədəbiyyatının az öyrənilməsinin səbəbi əlyazma nüsxələrinin az və əlçatmaz olması ilə yanaşı, bu ədəbiyyatın tədqiqi ilə məşğul olacaq elm adamlarının üç dili – fars, yəhudi və ərəb dillərini mükəmməl bilmələrinin vacibliyindədir [28, s.80]. Həmçinin, ivrit əlifbasında fars dilində olan səsələrin hər birinə uyğun hərflər olmadığından, farsihudda nöqtələrin köməyi ilə artırılmış hərflərin mövcudluğu işi bir qədər də çətinləşdirir. Bu səbəbdən farsihud ədəbiyyatı ilə bugünədək dünya ədəbiyyatşünaslığında məlumat və aparılmış tədqiqatlar azdır.

Onu da təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, farsihudda yazan şairlərin adları heç bir təzkirə və digər ilkin qaynaqlarda verilməmişdir. C.Mətini bu məsələdə təzkirə müəlliflərini qınamağı yersiz hesab edir və bunun əsas səbəbini həmin müəlliflərin yalnız ərəb əlifbasında oxuyub-yazmalarında və ivrit əlifbasını bilmədikləri üçün həmin əsərlərdən də xəbərsiz qalmalarında görür [27, s.426].

Eyni halı müasir tədqiqatçılara da şamil etmək olar. Məhz bu səbəbdəndir ki, İran yəhudiləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən şairlər və onların yaradıcılığı, daha dəqiq desək, ümumilikdə fars-yəhudi ədəbiyyatı araşdırmalardan kənar qalmış, dini-tarixi, həmçinin, poetik dəyəri yüksək olan əsərlərdən hətta iranşünaslar və yəhudişünaslar belə XX əsrin 70-ci illərində xəbərsiz olmuşlar. Yerusəlim Universitetində 1970-ci ildə İranşünaslıq bölümünün təsis olunması ilə bu istiqamətdə bir dirçəliş yaranmış, həmin ildən etibarən fars-yəhudi ədəbiyyatına dair müəyyən tədqiqat əsərləri yazılmağa başlanmışdır. Həmçinin, UCLA (Los-Anceles Kaliforniya) Universitetinin İranşünaslıq bölümündə 2000-ci ildən farsihudun tədrisinə başlanması da yaxın illərdə fars-yəhudi ədəbiyyatına marağın artmasına və bu mövzuda geniş araşdırmalar aparılmasına gətirib çıxara bilər.

Fars-yəhudi ədəbiyyatını araşdıran alimlərdən məşhur İsrail tarixçisi və jurnalisti Amnon Netzerin (1934-2008) [9; 10; 11; 12; 30], islamşünas alim Vera Baş Morinin (doğ. 1950) [6; 7; 8], David Yerusəliminin [18; 19; 20], Pensilvaniya Universitetinin professoru, folklorşünas Dan Ben Amosun (doğ. 1934) [4], alman alimi, professor Ulrix Malzopun [17], “Fars-Yəhudi Əlyazmaları Evi”nin təsisçisi və prezidenti Nahid Pirnəzərin [13; 14; 15; 21; 22] araşdırmalarını və bir çox digər tədqiqatları qeyd etmək olar [1; 2; 5; 16; 27; 28].

Lakin Arnon Netzerin tədqiqatları istisna olmaqla, bu araşdırmalar əsasən ümumi xarakter daşmış, çox az sayda məqalə məhz ayrıca bir fars-yəhudi şairinin həyat və yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Mövlana Şahin Şirazinin həyatı. Fars-yəhudi ədəbiyyatının banisi və ən görkəmli nümayəndəsi Mövlana Şahin Şirazi hesab olunur. Şahin Şirazinin həyatı haqqında əldə çox az məlumat vardır. Onun Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xanın (1305-1335) və Kirman, Fars və İsfahan əmiri Cəlaləddin Şah Şüca Müzəffərinin (vəf. 1384) müasiri olduğu məlumdur. Şahin Şirazi həm də Şahin Buşəhri kimi tanınmış, yəhudi adı Şovul, yaxud Şavul olmuşdur [23, c.2, s.492; 26, s.390; 27, s.428]. Adından şairin şirazlı olduğu bilinsə də, bəzi tədqiqatçılar Kaşandan olduğunu qeyd etmiş, II Şah Abbasın (1633-1666) müasirlərindən olmuş fars-yəhudi şairi Babayi ibn Lütfnun Şirazda dəfn edildiyini yazmışdır [bax: 6, ch.2, p.26].

Şahin Şirazinin “Musanamə” və “Ərdəşirnamə” əsərlərində Sultan Əbu Səid Bahadır xana yazdığı mədhiyyə onun bu İlxani hökmdarı ilə müsbət münasibətdə olduğunu göstərir [30, s.37].

İran alimi və şairi Əhməd Gülçinməni (1917-2000) Şahinin öz sözünə istinadən onun cavanlıqda İslam dinini qəbul etdiyini və 30 il sonra yenidən öz dininə döndüyünü yazır:

اگر شاهين مسلمان شد
پس از قرنی پشیمان شد
[26, s.390]

*Şahin müsəlman oldusa da,
Otuz il sonra peşman oldu.*

Onu da qeyd edək ki, beytdə keçən “قرن” sözü “30 il”, “100 il” və “müəyyən dövr” mənalarını verir [25, c.6, s.5525-5526]. Lakin öz əsərlərində dəfələrlə şairin 30 il yəhudilikdən uzaq olduğuna işarə edən beytlərə rastladığımız üçün “qərn” sözünün yuxarıdakı beytdə məhz “30 il” mənası verdiyinə şübhə qalmır.

بود سی سال کزین سرچشمه رفتم
از آن تورا را تفسیر کردم
[29, s.388]

*Otuz il olar ki, bu /hikmət/ bulağından /uzaqlaşıb/ getmişdim,
Bu səbəbdən “Tövrat”ı şərh etdim.*

بدم سکان به کشتی گه نهاده
ز بهر کشتی سی سال ایستاده
[29, s.388]

*Lövbər salmış gəminin sükanı idim,
Gəmiyə görə otuz il /hərəkətsiz/ dayanmışdım.*

Bugünədək aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq, Şahin Şirazinin həyatı haqqında məlumat yuxarıda sadalananlarla çərçivələnir. Ümid edirik ki, şairin əsərlərinin daha dərin tədqiqi onun öz sözlərinə istinadən yeni məlumatlar əldə edilməsinə yardımçı olacaqdır.

Mövlana Şahin Şirazinin yaradıcılığı. Şahin Şirazini “fars-yəhudi ədəbiyyatının atası” adlandırırlar, lakin bəzi alimlər onun fars dilində yazan ilk yəhudi adlandırılmasını yanlış hesab edir və Şahindən 700 il əvvəl İranda məskunlaşmış yəhudilərin arasında bu zaman kəsiyində farsihudda yazan digər şəxslərin də mövcud olduğunu bildirirlər [31, s.162-163; 6, p.13]. V.B.Morinə görə, Əbülqasım Firdovsi kimi, Şahin Şirazinin də özündən əvvəl sələfləri olmuş, lakin həmin müəlliflərin əsərləri qorunub saxlanılmamışdır [6, p.13]. Əslində Şahin Şirazinin də əsərləri əsrlər boyu diqqətdən kənar qalmış və böyük ehtimalla, əgər Qüdsdəki Buxara yəhudilərinin baş rəvvini, pedaqoq, tərcüməçi Simon Xaxam (1843-1910) olmasaydı, Şahinin də yaradıcılığı, sələfləri kimi, tarixin səhifələrində itib-batacaqdı.

Hər bir halda bu gün farsihud ədəbiyyatının banisi məhz Şahin Şirazi hesab olunur. Şahin Şirazi İran yəhudiləri üçün Əbülqasım Firdovsinin farslar üçün olduğu qədər mühüm məqama sahibdir.

Fars-yəhudi ədəbiyyatının daha bir məşhur nümayəndəsi Xacə Buxarayı Şahin Şirazinin farsihud ədəbiyyatındakı məqamını belə qiymətləndirmişdir:

به شاهین همراهی کی می توانی
تو گنجشک ضعیفی، باز مانی
[bax: 29, Ön söz]

*Sən Şahinlə ayaqlaş bilməzsən,
/Onunla müqayisədə/ zəif bir sərçəsən, geri qalarsan.*

Şahin Şirazinin bu gün üçün məlum əsərləri bunlardır: “Musanamə” (tam. 1327), “Ərdəşirnamə” (tam. 1333), “Əzranamə” (tam. 1333) və “Bereşitnamə” (tam. 1360). Bundan başqa, Şahin Şirazinin “Yusif və Züleyxa” adlı əsəri də mövcuddur, lakin bu əsər əslində “Bereşitnamə”nin tərkib hissəsidir. “Bereşitnamə”də Yusif peyğəmbərin və qardaşlarının sərgüzəştindən bəhs edən bu hissə “Yusif və Züleyxa” adı altında üzü köçürülmüş və müstəqil əsər kimi İran yəhudiləri arasında yayılmışdır. Şahin Şirazinin əsərlərini ilk dəfə dünyaya tanıtmış Simon Xaxam qeyd edir ki, “Yusif və Züleyxa”nın əlyazmasını uşaqlıq vaxtı Kirmanşahda görmüşdür və atası dini mərasimlərdə digərləri üçün həmin hissədən parçalar oxuyarmış [bax: 29, s.te-se].

Bəzi tədqiqatçılar “Şah Kuroş və Bəhram” mənzuməsini də Şahinə aid edirlər. Lakin bu, yanlış fikirdir və 170 beytlik bu kiçik mənzumə 3.000 beytdən ibarət olan “Bəhram və Güləndam” mənzuməsinin tərkib hissəsidir [bax: 30, s.40].

“Musanamə”: Şahin Şirazi “Musanamə” əsərində “Tövrət”in “Çıxış” (“Şmot”), “Lavililər” (“Va-ikra”), “Saylar” (“Be-midbar”) və “Qanunun təkrarı” (“Dvarim”) bölümlərini nəzmə çəkmişdir. Əsər həzəc bəhrində yazılmışdır və 10.000 beytdən ibarətdir [bax: 29, s.393-808]. Digər yəhudi şairlərindən fərqli olaraq, Şahin Şirazi “Musanamə” əsərində dini görüşlərdən kənara çıxaraq, Musa peyğəmbəri dastan pəhləvanı timsalında vermişdir və Musanın döyüş səhnələrinin şərhində Firdovsi “Şahnamə”sindən bəhrələnmişdir. “Musanamə” əsəri, əsərin sonunda qeyd edildiyi kimi, hicri 728 (=1328)-ci ildə tamamlanmışdır [29, s.803].

“Bereşitnamə”: Şahin Şirazi “Bereşitnamə” əsərində, adından da bəlli olduğu kimi, “Tövrət”in “Yaradılış” (“Be-reşit”) kitabındakı rəvayətləri və yəhudi folklor nümunələrini nəzmə çəkmişdir. Əsər, “Musanamə” kimi, həzəc bəhrindədir və 8.700 beytdən ibarətdir [29, s.2-391]. “Bereşitnamə”, şairin öz sözlərinə görə, hicri 760 (=1360)-cı ildə tamamlanmışdır [29, s.390].

Qeyd edək ki, Şahin Şirazinin “Musanamə” əsəri “Bereşitnamə” ilə birgə şairin məşhur “Şahin Tora” (“Şahinin Tövrati”) əsərini təşkil edir. Şair “Şahin Tora”nın yazılma səbəbini belə bildirir:

بگفتم با دل خود من به کرات
بر افتادند دانایان تورا
ز بعد مدتی او را خوانند
حقیقت و شرح و تفسیر ندانند
ز بهر آن من این تفسیر کردم
به لفظ فارسی تقریر کردم
[29, s.388-389]

*Mən dəfələrlə öz-özümə dedim:
“Tövrət” biliciləri yoxa çıxmışlar.
/İnsanlar/ uzun müddətdir onu oxumurlar,
/Bu səbəbdən/ həqiqəti, /“Tövrət”in/ şərhini və təfsirini bilmirlər.
Buna görə mən bu /müqəddəs kitabı/ təfsir etdim,
/Öz təfsirimi/ fars dilində qələmə aldım.*

Şahin, haqlı olaraq, öz əsərini çox yüksək qiymətləndirir və bədxahların ona həsəd apardıqlarını, çoxlarının bu iş başladığını, lakin bu məsələdə “qələbə”nin yalnız ona qismət olduğunu bildirir:

بکردی آنچنان کاری که باید
که از دست کس دیگر نیاید
در این معنا بکوشیدند بسیار
بجان خود رسانیدند آزار
نصیب شان نشد یک جرعه زین جام
بجستند از میان یک یک بناکام
مرا بخشیده بود این فتح جبار
از آن کس را نشد مدخل در این کار
[29, s.387-388]

*/Ey Şahin/, elə bir işi yerinə yetirmisən ki,
Başqa heç kəsin əlindən gəlməyib.
...Bu yolda çoxları səy göstərdilər,
Öz canlarına cəfa etdilər.
Bu camdan bir qurtum onlara nəsib olmadı,
Arzularına yetmədən bir-bir aradan qalxdılar.
Cabbar /Allah/ bu qələbəni mənə bəxş etmişdi,
Bu səbəbdən bu işdə /başqa/ heç bir kəs mənfəət əldə edə bilmədi.*

Yazılma tarixindən də anlaşıldığı kimi, Şahin əvvəlcə “Tövrat”ın II-V (“Çıxış”, “Ləvililər”, “Saylar” və “Qanunun təkrarı”), ən son isə I kitabını (“Yaradılış”) yazaraq “Şahin Tora”-nı tamamlamışdır. “Musanamə”nin hicri 728 (=1328)-ci, “Bərəşitnamə”nin isə hicri 760 (=1360)-cı ildə tamamlandığını nəzərə alsaq, Şahinin “Tövrat”ı nəzmə alması 32 il çəkmişdir.

“Şahin Tora” yəhudilər arasında çox yüksək mövqeyə sahibdir, bu əsər İran əsilli yəhudilər üçün əsas dini kitabları ilə yanaşı, bayramlarda və yığıncaqlarda ənənəvi olaraq oxunan kitablar sırasındadır.

“**Ərdəşirnamə**”: 9.000 beytdən ibarət olan “Ərdəşirnamə” əsərində şair “Tanax”ın sonuncu – “Yazılar” (“Ktivism”) bölməsinə daxil olan “Əstər kitabı”nın (“Megillat Ester”) hekayələrini nəzmə çəkmişdir. Əsər beş hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Sasani şahı Ərdəşirin əcdadları və Gəştəsb, Zal, Rüstəm və s. qəhrəmanların şəcərəsindən bəhs olunur. İkinci hissə Ərdəşirlə Navuxodonosorun qızı Vəşti arasındakı münasibətdən, daha sonra Ərdəşirlə yəhudi xalqını məhv olma təhlükəsindən xilas etmiş yəhudi qızı, sonradan İran kraliçası olmuş Əstər arasındakı sevgi dastanından bəhs edir. Üçüncü hissədə “Tanax”dakı “Əstər kitabı” ilə heç bir əlaqəsi olmayan əhvalatdan – Ərdəşirlə Vəştinin oğlu Şiruya ilə Çin şahzadəsi Mehrzad arasındakı eşq macərəsindən bəhs olunur. Dördüncü hissədə əsasən “Əstər kitabı”ndakı hadisələr təsvir olunur: Ərdəşirin Əstərə olan məhəbbəti, Həmanın yəhudi xalqını məhv etmək üçün hazırladığı sui-qəsd hekayəsi, Mərdəhayın Əstər və övladlarını xilasetmə cəhdləri geniş şərhl edilir. Qeyd edək ki, məhz bu hissədə Şahin Şirazi “Talmud” və midraşlardan geniş istifadə etmişdir. Beşinci hissə Ərdəşir və Əstərin sevgisinin məhsulu olan Böyük Kuroşun hekayəsini nəql edir. Əsər Kuroşun tərfi ilə bitir və yarımçıqlıq təəssüratı bağışlayır [24, s.61-320].

Tədqiqatçılar “Ərdəşirnamə”də Firdovsi “Şahnamə”si ilə yanaşı, Nizami “Xəmsə”sinin də təsirinin açıq-aşkar duyulduğunu qeyd etmişlər [bax: 6, ch.2, p.28].

Əsər hicri 773-cü ilin şavval (= iyun, 1333) ayında qələmə alınmışdır [24, s.342].

“Əzranamə”: Bu əsər “Tanax”ın “Üzeyir” və “Nəhəmya” hissələrini (“Sefer Ezra” və “Sefer Nexemiya”) ehtiva edir və cəmi 500 beytdən ibarətdir [24, s.321-342]. Bir çox alimlər “Əzranamə”ni “Ərdəşirnamə”nin davamı hesab edirlər [bax: 22, s.20]. Əsər 2024-cü ildə Əmir Əli Fəllahiyan tərəfindən fars əlifbasına transliterasiya olunmuş və “Ərdəşirnamə”nin tərkib hissəsi kimi nəşr edilmişdir. “Əzranamə”də minacat və hz.Musanın nətindən sonra Kuroşun atası Ərdəşirin yerinə taxta çıxması və mədhi verilir. Şair Kuroşun dünyaya gəlişini ilahi bir hədiyyə kimi təsvir edir və onu peyğəmbərlərlə yanaşı ilahi şəxsiyyət kimi təqdim edir, Kuroşun ədalətli, şücaətli, dünya padşahları arasında misilsiz olduğu göstərilir. Daha sonra Navuxodonosor tərəfindən Bet Həmiqdaşın, yəni Qüdsdə Məbəd dağındakı məbədin dağıdılması, Əzranın (Üzeyirin) məbədi bərpa etmək üçün apardığı işlərdən bəhs edilir.

Əsərdə yəhudilərin Babil boyunduruğundan azad edilməsi və məbədlərinin bərpası parlaq şəkildə təsvir edilmişdir. Şahin Əstər və Mərdəhayın ölümü və Həmədan şəhərində dəfn olunmaları haqqında hissədən sonra Böyük Kuroşun ölümünü uzun mədhiyyə ilə təsvir edir və bununla da kitab bitir [24, s.342].

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda şərh edilənlərdən anlaşıldığı kimi, Mövlana Şahin Şirazi farsihud ədəbiyyatının banisi və ən görkəmli nümayəndəsi olmuş və özündən sonra farsdilli ədəbiyyatın seçmə nümunələri hesab oluna biləcək əsərlər qoyub getmişdir. Şairin əsərlərinin ilkin mənbəyi “Tövrat” olmuş, lakin bəzi hissələrin bəyanında o, “Qurani-Kərim” və təfsirlərə də müraciət etmişdir. Şahinin əsərində “Tövrat”dan götürülmüş məqamlar belə sanki “islamlaşdırılmışdır”. Fars dilində yazan digər yəhudi şairləri kimi, Şahin Şirazinin də əsərlərini mütləq edərəkən bu əsərlərin yəhudi tərəfindən yazıldığını bilməsək, bir sıra sırf yəhudi dininə məxsus hadisələrin təsviri və yəhudi dilində sözlər olmasa, müəllifin qeyri-müsəlman olduğunu anlamaq mümkün deyil.

Şahin Şirazinin əsərləri daha çox dini-tarixi məqamları özündə əks etdirir və hətta şair “Bereşitnamə”nin Yusif peyğəmbərə aid hissələrində Yusif-Züleyxa münasibətinə yer versə də, Yaqub və oğlanlarının əhvalatını ön plana çəkmişdir. Həmçinin, şair dini kitablarla yanaşı, özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış görkəmli şairlərin, xüsusən də Firdovsi və Nizaminin yaradıcılığından təsirlənmiş, hətta bəzən həmin şairlərin əsərlərindən öz əsərlərinə beytlər əlavə etmişdir.

Əlaqə

E-mail: abdullayevashakhla@gmail.com

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Абдуллаева, Шахла. Шахин Ширази – основоположник еврейско-персидской поэзии. Материалы XXX Международного научного конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки: К 150-летию академика В. В. Бартольда (1869-1930). 19-21 июня 2019 г., с. 367-368

2. Элбоев, Вафо. Сказание о Юсуфе и Зулейхе в персидско-таджикской литературе X-XV веков (Проблемы трансформации религиозных мотивов и образов в художественную литературу): диссертация ... доктора филологических наук. Душанбе, 2016, 388 с.

3. An Anthology of the Persian Poetry of the Jews of Iran, edited and annotated with introduction. Teheran: Publication of Farhang-e Iran Zamin, Texts and Researches No. 16, 1973, lxxi, 388p.

4. Ben Amos, Dan. Jewish Folk Literature // Oral Traditions, 14/1 (1999), pp.140-274

5. Langer, Jennifer. Exile from exile: the representation of cultural memory in literary texts by exiled Iranian Jewish women. PhD Thesis. SOAS, University of London, 2013, 367 p.
6. Moreen, Vera Basch. In Queen Esther's Garden: An Antology of Judeo-Persian Literature. New Haven and London: Yale University Press, 2000, 416 p.
7. Moreen, Vera Basch. Iranian Jewry's Hour of Peril and Heroism. New York: Columbia University Press, 1987, 239 pp.
8. Moreen, Vera Basch. The Bible as a Judeo-Persian Epic: An Illustrated Manuscript of 'Imrani's Fath-Nama. Jerusalem: Ben Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East, 2016, 313 pp.
9. Netzer, Arnon. Judea-Persian Literature, Musa-nameh: Deuteronomy, by Shahin. Jerusalem: Academon, 1971, iv + 70 pp.
10. Netzer, Arnon. Some Notes on the Characterization of the Cyrus the Great in Jewish and JudeoPersian Writings // Acta Iranica, Vol. A. Leiden: EJ. Brill, 1974, pp. 35-52
11. Netzer, Arnon. The Poetry of the Jews of Persia and Bukhara, Jerusalem: Academon, 1971, ix + 212p.
12. Netzer, Arnon. The Story of the Prophet Sho'ayb in Shahin's Musanameh // Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater. Leiden: EJ. Brill, 1990, pp.152-167
13. Pirnazar, Nahid. Cyrus in Judeo-Persian Literature / Iran Namag, Volume 1, Number 1 (Spring 2016), pp.74-101
14. Pirnazar, Nahid. Cyrus in Judeo-Persian Literature / Iran Namag, Volume 2, Number 2 (Summer 2017), pp.112-139
15. Pirnazar, Nahid. Judeo-Persian Writings. A Manifestation of Intellectual and Literary Life. London & New York: Routledge, 2020, 140 pp.
16. Shahin of Shiraz – The Jewish Sufi Poet of the Time of Hafiz: Selected Poems. Translation and Introduction: Paul Smith. 2019, 126 pp.
17. Ulrich Marzolph. Judeo-Persian Narratives // Jewish Folklore and Ethnology Review. Vol 14, Nos/1-2, 1992, p.14
18. Yeroushalmi, David. "Emrani", Encyclopedia Iranica, Routledge & Kegan Paul, 1985, Vol.8, p.422
19. Yeroushalmi, David. The Jews of Iran: Chapters in Their History and Cultural Heritage (Bibliotheca Iranica: Judeo-iranian and Jewish Studies). California: Mazda Pub, 2017, 276 pp.
20. Yeroushalmi, David. The Judeo-Persian Poet Emrani and his "Book of Treasure". Edited, translated and annotated with a Critical Study. Leiden: Brill Academic Pub, 1995, 454 pp.
21. پیرنظر، ناهید. ادبیات فارسیهود میراث فرهنگی یهودیان ایران. مجله ایران شناسی، بهار ۱۳۸۱، سال چهاردهم – شماره ۱ (۱۸)، از ص ۱۲۳ تا ۱۴۰
22. پیرنظر، ناهید. فارسیهود. تهران: کتاب ایران نامک، ۱۳۹۷، ۲۳۲ ص
23. خیام پور، عبد الرسول. فرهنگ سخنوران، جلد ۲. تهران، ۱۳۷۲، ۵۶۰ ص
24. شیرازی شاهین. اردشیرنامه. برگردان، تصحیح و پژوهش: امیر علی فلاحیان. کالیفورنیا، شرکت کتاب، ۲۰۲۴، ۴۰۰ ص
25. فرهنگ بزرگ سخن. به سرپرستی حسن انوری. در هشت جلد، جلد ششم. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۱، از ۵۱۳۷ تا ۶۳۲۹ ص

26. گلچین معانی، احمد. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز ۱۳۴۴. دوره ۱۷، شماره ۷۵، پاییز و زمستان، صص ۳۹۷-۳۹۰. متینی، جلال. اهمیت آثار ادبی فارسی یهودیان. مجله ایران نامه، بهار ۱۳۶۲، شماره ۳، از ص ۴۲۴ تا ۴۴۶
27. معتمدی، منصور؛ مریم پورصادقی. عناصر عرفانی در ادبیات فارسی- یهودی. پژوهشنامه ادیان، دوره ۸، ۱(۱۵)، بهار تابستان ۱۳۹۳، از ص ۷۷ تا ۱۰۹
28. مولانا شاهین. شاهین توراہ (دیوان مولانا شاهین). به کوشش و پژوهش: دکتر منوچهر خوبان. لوس آنجلس، شرکت کتاب، ۸۱۳ ص
29. نتضر، آمنون، منتخب اشعار فارسی از آثار یهودیان ایران، تحت نظر ایرج افشار، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۲، ۴۶۳ ص
30. وکیلی، شروین. اسطوره یوسف و افسانه زلیخا. موسسه فرهنگی هنری خورشید راگا، ۱۳۹۶، ۲۷۷ ص

Məqaləyə istinad: Şəhla Abdullayeva. Klassik fars-yəhudi ədəbiyyatının banisi Mövlana Şahin Şirazinin həyat və yaradıcılığına qısa baxış. Nömrə 1 (28), 2025. səh.21-30.
DOI.10.30546/2702-0034.2025.1.28.010

Shahla ABDULLAYEVA

A BRIEF OVERVIEW OF THE LIFE AND WORKS OF MAWLANA SHAHIN SHIRAZI – THE FOUNDER OF CLASSICAL JUDEO-PERSIAN LITERATURE

S u m m a r y

Persian-language literature is regarded as one of the oldest and richest literary in the world. This body of literature, primarily developed by the peoples of Azerbaijan, Iran, and Central Asia, has undergone a profound and extensive evolution.

One of the least studied and most overlooked branches of Persian literature is Judeo-Persian literature. This genre primarily encompasses Jewish religious texts written in Persian, often drawing upon both Jewish and Islamic sources.

Thematically, works in Judeo-Persian literature vary greatly and exist in both prose and verse. These texts include religious, philosophical, mystical, scientific, literary, autobiographical writings, and translations. They were primarily intended for Jewish communities living in Persian-speaking regions – particularly for those who spoke, but were illiterate in Persian.

The earliest examples of Judeo-Persian writing can be traced back to the 10th century and consist of translations of prayers, midrashic commentaries, and narratives from the Hebrew Bible (“Tanakh”) into Persian. From the 13th century onward, Judeo-Persian literature entered a significant period of development. During this time, some of the most prominent figures of this tradition emerged, including Mawlana Shahin Shirazi, Emrani, Khwaja Bukharai, Benjamin b. Mishael (pen name “Amina”), Elisha b. Samuel (pen name “Raghib”), Aaron b. Mashiah, Yehuda b. Elazar, Babai b. Lutf and his grandson Babai b. Farhad, Shahab Yazdi, Siman Tov Melamed and other Jewish authors of Iranian origin. Through their historical, religious, mystical, and lyrical works, these authors greatly enriched Persian literature.

This article explores the life and literary contributions of Mawlana Shahin Shirazi, the founder and most eminent representative of Judeo-Persian literature. It provides an overview of the date of composition and thematic content of his four extant works: “Musa-namah”, “Ardashir-namah”, “Ezra-namah” and “Bereshit-namah”.

Шахла АБДУЛЛАЕВА

КРАТКИЙ ОБЗОР ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА МАВЛАНЫ ШАХИНА ШИРАЗИ – ОСНОВОПОЛОЖНИКА КЛАССИЧЕСКОЙ ЕВРЕЙСКО-ПЕРСИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Персидская литература считается одной из древнейших и великих литератур человечества. Эта литература, созданная в основном народами Азербайджана, Ирана и Средней Азии, прошла значительный путь развития.

Одной из наименее изученных и малоисследованных ветвей персидской словесности является еврейско-персидская литература. Этот жанр в основном включает религиозные тексты еврейского содержания, написанные на персидском языке и основанные на еврейских и исламских источниках.

Тематика произведений в еврейско-персидской литературе весьма разнообразна и представлена как в прозе, так и в поэзии: религиозные, научные, философские, литературные тексты, мемуары, переводы и т.д. Эти произведения были предназначены для евреев, проживавших на территориях, где господствовал персидский язык, особенно для тех, кто говорил, но не владел письмом на персидском.

Первые письменные памятники еврейско-персидской литературы восходят к X веку и включают переводы молитв, мидрашей и библейских преданий (из Ветхого Завета) на персидский язык. С XIII века еврейско-персидская литература вступает в период активного расцвета. В это время появляются её наиболее выдающиеся представители: Мавлана Шахин Ширази, Имрани, Хаджа Бухарай, Биньямин ибн Мишаэль (под псевдонимом «Амина»), Элиша ибн Шмуэль (под псевдонимом «Рагиб»), Аарон ибн Машиах, Йехуда ибн Элазар, Бабаи ибн Лютф и его внук Бабаи ибн Фархад, Шахаб Йезди, Симантов Меламед и другие еврейские поэты иранского происхождения. Их исторические, религиозные, мистические и лирические произведения существенно обогатили персидскую литературу.

Данная статья посвящена исследованию жизни и творчества Мавланы Шахина Ширази – основателя и самого выдающегося представителя еврейско-персидской литературы. Также в статье описываются содержание четырех сохранившихся произведений поэта: «Мусанаме», «Ардаширнаме», «Эзранаме» и «Берейшитнаме».

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**